„DUMNEZEI” ŞI „DUMNEZEOAIE” ÎN LITERATURA ROMÂNĂ VECHE

Gheorghe CHIVU
m.c. al Academiei Române
gheorghe.chivu@gmail.com

Abstract: In old Romanian literature, there are scarcely any attestations of names designating, by reference to Greek-Latin mythology, gods and goddesses and their distribution is mainly accounted for by the form and content of the sources used by translators. The rare quotation and use of the names of Greek or Latin deities in old writing, as well as the current meaning of the plural form *dumnezei* (*gods*) and *dumnezeiţe* (*godesses*), or *dumnezeoaie* should be accounted for not by the absence of kowledge regarding the Greek-Latin mythology, but by the interdiction of the church officials (constantly promoted by the canonical texts) to use the names of the “idols, pagan gods”, considered to be the result of the pagan belief’s influences.

Keywords: old literature, mythology, dumnezei (gods), dumnezeiţe, dumnezeoaie (godesses).

1. Informaţiile privind mitologia greco-latină şi consemnarea în texte a numelor zeilor şi zeiţelor care o ilustrează sunt considerate, aproape fără excepţie, semne de înnoire culturală specifice scrisului românesc modern. Iluminismul, cu deschiderea marcată spre literatura apuseană de expresie latinească sau romanică, şi apoi deopotrivă clasicismul şi romantismul au favorizat pătrunderea unor teme şi idei asociate cu mitologia şi ilustrate nu o dată prin nume proprii devenite deopotrivă semne ale unei noi sensibilităţi artistice şi marcă stilistică. (Aşa-numita „aluzie mitologică”, frecvent atestată în literatura secolului al XIX-lea, a favorizat utilizarea numelor unor divinităţi ca autentice substantive comune, iar *zeu* şi *zeiţă* au început să aibă, în consecinţă, sensuri figurate, pătrunse destul de rapid în uz[1].)

Dicţionarele istorice ale limbii române argumentează suplimentar această constatare prin sensul dat în mod curent în româna literară veche lexemului *dumnezeu* şi sinonimului său *zeu*, mult mai puţin utilizat ca substantiv înainte de sfârşitul veacului al XVIII-lea. Desemnând în religiile monoteiste, precum creştinismul, în asociere obligatorie cu forma de singular, nu o dată articulată şi având constant regim de nume propriu, „fiinţa supremă, eternă, cauza transcendentă primordială, principiul fundamental al existenţei şi al ordinii universale, creatorul şi judecătorul lumii”[2], cele două substantive indicau indistinct, la forma de plural şi cu

[1] Vezi atestări în *Dicţionarul limbii române (DLR)*, serie nouă, tomul XIV, Litera *Z*, Editura Academiei Române, [Bucureşti], 2000 s.v. *zeu* şi *zeiţă*..
[2] *Dicţionarul limbii române (DLR)*, serie nouă, tomul I, partea a 6-a , Litera *D. discord-dyke*, Editura Academiei Române, [Bucureşti], 2009.

BDD-A24371 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 3.145.17.46 (2024-04-26 06:53:16 UTC)

referire expresă la religiile politeiste, „divinităţi păgâne, bozi, idoli, zeităţi; fiinţe imaginate ca având puteri supranaturale”[3].

Indică însă această semnificaţie globalizantă faptul că mitologia greco-latină nu a fost cunoscută de către cititorii, respectiv de către traducătorii sau creatorii vechii noastre literaturi ?

Caracterul predominant religios de factură creştină al vechilor noastre scrieri literare şi tipul textelor transpuse sau create în limba română până în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea par să favorizeze formularea unui răspuns afirmativ.

2. Primele traduceri biblice româneşti dovedesc însă contrariul, întrucât, spre exemplu, cele dintâi versiuni ale *Apostolului* şi apoi variantele scrierii tipărite în veacul al XVII-lea conţin referiri explicite la *Iupiter*, menţionat de regulă sub numele grecesc *Diopet*, şi la *Artemida*, consemnată rar şi sub numele latinesc *Diana*. Citim astfel în cea mai veche versiune manuscrisă a cunoscutei cărţi biblice, transcrisă de popa Bratul din Braşov: „*mariei zeiasă casa Artemideei*” (207), pasajul având în *Codicele Voroneţean* forma: „*a mariei dumnedzeaie casă, a Arrtemideei*” (5r). În manuscrisul rotacizant amintit apare şi pasajul: „*marea dumnezeiţa casa Artemida*” (6v), versiunea textului, tipărită la Bălgrad, în 1648, înlocuind numele grecesc al zeiţei cu acela latinesc: „*besearecа a marei dumnezeiasei Diianii*” (160v). În Apostolul cuprins în *Noul Testament* din 1648 apare şi numele lui *Iupiter*: „*cinsteaşte pre mare dumnezeiasa Diana şi chipul lui Iupiter pogorât*” (160v), pasajul devenind, în *Biblia de la Bucureşti*: „*e purtătoare de grija besearecii Artimidei, dumnezăoaiei cei mari, şi a lui Diopetus*” (847).

Numele unor zei şi ale unor zeiţe greceşti sau latineşti vor fi consemnate şi în alte scrieri religioase din a doua jumătate a secolului al XVII-lea sau din primul deceniu al veacului următor.

Astfel Dosoftei, cunoscător şi utilizator avizat al limbilor greacă şi latină, corelează, în *Parimiile preste an* (1683), într-un pasaj ce reprezintă, desigur, o redactare proprie, numele greceşti şi latineşti ale unor divinităţi importante: *Afrodita* sau *Chipra* şi *Venera*, *Cron* sau *Saturnus*, *Zeves* sau *Iovis* şi *Dumnedzăul Tunului*, respectiv *Athina, dzîna-nţălepciunilor* (III, 123v-124r).

Iar Antim Ivireanul foloseşte în *Cazania la Sfântul Nicolae* din *Didahii* numele *Afrodita* (51), în vreme ce în *Chipurile Vechiului şi Noului Testament* reţine informaţia că Antioh a pus „*idolul Diei Olimbului* [adică statuia lui Zeus] *în besearecа Ierusalimului*” (311).

Atestări ale numelor unor divinităţi greceşti sau latineşti pot fi întâlnite şi în câteva scrieri laice traduse în limba română în aceeaşi perioadă.

---

[3] Cf. *Dicţionarul limbii române (DLR)*, serie nouă, tomul XIV. Litera Z, s.v. *zeu*.

BDD-A24371 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 3.145.17.46 (2024-04-26 06:53:16 UTC)

În versiunea dată de Moxa, în deceniile de început ale veacului al XVII-lea, *Cronicii universale*, alături de *Apolon*, consemnat ca divinitate („*ducea daruri lu Apolon*" 34r), apar *Afrodit* (6r), *Aris* (6r), *Ermia* (6r) şi *Zevs* (6r), toate consemnate ca nume date planetelor Venus, Marte, Mercur şi Jupiter.

În paginile *Istoriilor* lui Herodot, transpuse de Nicolae Milescu în limba română între 1668 şi 1670[4] (dar cunoscute exclusiv printr-o copie târzie, în care numele proprii din paginile originalului nu vor fi fost, desigur, schimbate), sunt notate dintre divinităţile greceşti: *Apollon* (I 87, IV 159, VII 26), *Artemis* (I 26, II 137), *Posidon* (II 43), *Triton* (IV 179, 188) şi *Zef(s)* (IX 122, V 105, VII 56).

Astfel de nume apar şi în copiile mai multor „cărţi populare" care narează întâmplări petrecute în spaţiul grecesc sau care au surse provenind direct sau mediat din cultura grecească. Astfel în *Alexandria* se face referire la „*Amon dumnezeu*" şi la *Apolon* (180)[5], în Esopia sunt menţionaţi, dintre „dumnezeii elineşti": *Apolon*, *Diia*, *Zevs*, *Ermis*, *Aris* şi *Cron* (117)[6], iar în *Istoria Troadei* sunt consemnate „*biserica lui Iracleu dumnedzău*" (93), „*o capişte ... a lui Apolon dumnedzău*" (104) şi este menţionată o jertfă adusă lui „*Dios dumnezeu*" (91)[7].

Aproape firesc, notaţii privind numele divinităţilor greco-romane apar în traducerea prognosticului intitulat *Foletul novel*, făcută la cumpăna veacurilor al XVII-lea şi al XVIII-lea, din limba italiană, la cererea lui Constantin Brâncoveanu: *Afroditi* (58, 162), *Belona* „dumnezoaia războaielor" (80, 163), *Cronos* (124), *Iupiter* (26), menţionat mai frecvent sub numele *Zeus* (121, 124, 135; vezi şi *Zevsu* 119), *Marsu* „dumnezeul războaielor" (25, 28, 29), *Mercurie* (119, 124) şi *Neptun* (25).

Lista cea mai bogată de nume mitologice, predominant latineşti, din perioada acum cercetată este cuprinsă însă în lexiconul latin-român (*Dictiones Latinae cum Valachica interpretatione*) alcătuit de Teodor Corbea în ultimul deceniu al veacului al XVII-lea. Sursă cu relevanţă aparte, dat fiind caracterul textului (dicţionar cuprinzând informaţie de tip enciclopedic), dar mai ales pregătirea şi ocupaţia de bază a comanditarului (transpunerea în limba română[8] a fost solicitată de Mitrofan, episcop de Buzău, fost colaborator, ca episcop de Huşi, al mitropolitului Dosoftei).

---

[4] Vezi Liviu Onu, *Prefaţă,* în Herodot, *Istorii*, Editura Minerva, Bucureşti, 1984, p. VII.

[5] Cel mai vechi manuscris al *Alexandriei*, copiat de popa Ioan Românul în anul 1620, fiind lacunar, preluăm numele ce trimit la mitologia grecească din versiunea ilustrată, în 1790, de moldoveanul Alexandru Negrule. (Vezi transcrierea acestei versiuni în *Alexandria ilustrată de Năstase Negrule*, coord. Gabriela Dumitrescu, Editura Sapientia Principium Cognitio, Bucureşti, 2015, p. 177-221.)

[6] Exemplele sunt extrase din versiunile editate de I. C. Chiţimia în *Cărţile populare în literatura românească*, I, Editura pentru Literatură, Bucureşti, 1963.

[7] Copia textului editată de Dan Simonescu, în *Cărţile populare în literatura românească*, I, Editura pentru Literatură, Bucureşti, 1963, datează din anul 1689.

[8] La baza manuscrisului datorat lui Teodor Corbea s-a aflat, după cum notează însuşi cărturarul ardelean, ediţia din 1604 a dicţionarul latin-maghiar (*Dictionarium Latino-Hungaricum*) al lui Albert Szenci-Molnár.

BDD-A24371 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 3.145.17.46 (2024-04-26 06:53:16 UTC)

Manuscrisul realizat de învăţatul ardelean cuprinde consemnări numeroase, dintre care selectăm, spre ilustrare (păstrând doar semnificaţia mitologică şi eliminând indicaţiile gramaticale), câteva nume de divinităţi (intrările articolelor au, firesc, formă latinească): *Aphrodite* „dumnezăoaia Vineri", *Apollo* „al cântătorilor, al prorocilor şi al doftorilor dumnezău", *Artemis* „Diana sau luna", *Bacchus* „dumnezăul vinului", *Bellona* „dumnezăoaia războaielor", *Ceres* „dumnezăoaia grânelor", *Cupido,-idinis* „dumnezăul dragostei în chip de copil, fiiuleţul lui Mars şi al ii Venus", *Demeter* „Ţeres, dumnezăoaia pâinei", *Diana* „luna, dumnezăiţa vânătorilor, fata lui Iupiter", *Flora* „dumnezăiţa florilor", *Jupiter, Jovis* „fiiul lui Saturnus pre care l-au ţânut poeticii prea de sus a fi", *Mars,-tis* „dumnezăul războaielor", *Minerva* „dumnezăiţa învăţăturei şi a înţelepţiei, fata lui Iupiter, găsâtoarea tortului şi a ţăsutului", *Neptunus,-i* „fiiul lui Saturnus, dumnezăul mărilor", *Saturnus* „tatăl lui Iupiter, Iunei, al lui Neptunus şi Pluto, pre care în păgânime l-au ţânut dumnezău", *Venus,-eris* „dumnezăiţa dragostei".

3. Atestările din literatura română veche ale unor nume ce desemnau, cu trimitere la mitologia greco-latină, *dumnezei* şi *dumnezeie* sau *dumnezeoaie* sunt, deci, în ansamblu puţin numeroase şi au o distribuţie justificată în primul rând prin forma şi conţinutul surselor utilizate de traducători.

Două dintre consemnări, ambele în pasaje cu caracter original, datorate lui Dosoftei şi lui Antim Ivireanul, atestă însă cunoaşterea datelor privitoare la mitologia grecească şi la cea romană. Cunoaştere favorizată şi de circulaţia în spaţiul românesc a unor texte provenind din spaţiul occidental, texte intrate adesea chiar în bibliotecile înaltelor feţe bisericeşti.[9]

În aceste condiţii, citarea şi utilizarea redusă a numelor unor divinităţi greceşti sau romane în scrisul vechi, respectiv semnificaţia curentă a formei de plural a substantivelor *dumnezei* şi *dumnezeiţe,* sau *dumnezeoaie* trebuie puse în relaţie nu cu absenţa cunoştinţelor privind mitologia greco-romană, ci cu interdicţia impusă de oficialităţile bisericeşti şi promovată constant de textele canonice de a utiliza şi promova numele „idolilor, bozilor", considerate elemente datorate influenţelor exercitate de credinţele păgâne.

Se ştie, desigur, că în *Cele zece porunci,* intens difuzate prin tipar sau prin copiere încă din 1559, când apare versiunea românească a *Catehismul* coresian, se spunea: „*Eu sânt domnul Dumnezeu al tău, pre lângă mine dumnezei striini să n-aibi*" (4v). Tot în veacul al XVI-lea, interdicţia menţionării numelor divinităţilor păgâne era reluată în paginile *Paliei* tipărite la Orăştie: „*despre alţi domnedzei să nu nici pomeniţi, nici den gură-vă să nu-i audză*" (255), iar pasajul revine în paginile *Bibliei de la Bucureşti* în redactarea: „*de numele altor dumnezei să nu vă aduceţi aminte, nice să să auză den gurile voastre*" (55).

---

[9] Dicţionarului latin-maghiar al lui Albert Szenci Molnár, utilizat de către Teodor Corbea pentru a obţine *Dictiones Latinae cum Valachica interpretatione,* îi era, dsigur, cunoscut episcopului de Buzău, Mitrofan.

BDD-A24371 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 3.145.17.46 (2024-04-26 06:53:16 UTC)

„Porunca” a fost de timpuriu întărită printr-o anumită interpretare a semnificaţiei numelor divinităţilor greco-latine, interpretare promovată de oficialităţile bisericeşti în virtutea canoanelor religiei creştine.

Iată o notaţie făcută în acest sens de mitropolitul Dosoftei în paginile *Parimiarului* tipărit în 1683:

„*Pre-aceale vremi de veaci era-n toată lumea slujba idolilor, că-mvăţasă vrăjmaşul pre oameni de-ş făcusă dumnădzăi drăceşti. Cine ce rău făcea, aşea avea dumnădzău aceluia feali de păcat. Curvele şi curvarii avea pre dzâna dragostelor, lătinii îi dzâcea Venera şi o mutară la Luceafărul cel mare, că acela luceafăr face tărie goniţelor, de să gonesc dobitoacele, şi oamenilor le face poftă spre plod, de să mulţăsc oamenii pre lume şi vita. Grecii o chema acea dzână Chipra şi Afrodita şi dzâna dragostelor; iară noi, creştinii, îi dzâcem dzâna spurcăciunelor ş-a necurăţâilor ce ş-au scornit păgânii, oamenii cei nestâmpăraţ a păgânătăţâi. Şugubeţii avea pe Cron, lătineaşte-l chema Saturnus, Luceafărul Sâmbetei. Spurcăcioşii iubiia pre Zeves, latineaşte-i dzâcea Iovis, adecă Gioi. Să fie fost şi om ca acesta spurcat şi după moarte, l-au pus nebunii, oamenii iubitorii de spurcăciuni, în dumnădzăi, de-l cinstiia, de făcea toate pângăriturile fără nice un păcat. Şi i-au pusu-i nume Dumnădzăul Tunului şi-l scriu a mână cu fulgerul, în car înfocat, cu 2 hulturi înhămaţ. Cine iubiia curăţâia, aceluia încă-i scornisă vrăjmaşul pre Athina, dzâna-nţălepciunilor, ca nice cei înţălepţ şi curaţ să nu fie fără păcat. Era Soarele, Luna, Marţ, şi Miercuri, şi Luna şi alte multe basne de dumnădzăi*.” (III, 123v-124r)

Interpretarea dată de către Dosoftei, mitropolitul Moldovei, în pasajul citat trebuie să fi fost generală în biserica ortodoxă, întrucât și Antim Ivireanul notează în *Didahii* în cadrul *Cazaniei la Sfântul Nicolae*: „*au socotit să chiiame în casa lui pe Afrodita, adecă curviia, şi pentru ca să cîştige puţin aur şi argint*” (51).

Iar spre mijlocul veacului al XVIII-lea, într-o traducere din greceşte (*Comoara* lui Damaschin Studitul) datând din anul 1747, datorată lui Mihalcea logofăt[10], găsim un pasaj ce exprimă o atitudine asemănătoare aceleia cuprinse în *Parimiarul* lui Dosoftei:

„*Şi cea mai rea [răutate] decât toate era închinarea la idoli; că lăsa de a să închina lui Dumnezeu, ci fieştecare om după faptele sale să*

[10] Gabriel Ştrempel, *Catalogul manuscriselor româneşti, BAR .1601-3100*, II, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1983, p. 336.

BDD-A24371 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 3.145.17.46 (2024-04-26 06:53:16 UTC)

numească un dumnezeu: plugarii pământul, adecă pe dumnezeoaia Dimitra, păscarii şi corăbiarii pre dumnezeul Posidon, adecă pe mare, curvarii şi preacurvarii pre dumnezeoaia Afrodita, înţelepţii pre Athina, hoţii şi ucigaşii pre Arii, viteajii pre Ira, beţivii pre Dionis, mincinoşii pre Ermi, clevetitorii pre Arin, cei călduroşi şi luminaţ şi împăraţii pre Apolon, vânătorii pre Artemin şi, mai pre scurt, fieştecare om avea şi câte un dumnezeu…"[11].

4. Cultura marilor personalităţi ale scrisului nostru literar vechi, cunoscătoare avizate deopotrivă ale scrisului grecesc şi ale celui latinesc, şi circulaţia unor texte apusene în spaţiul nostru cultural, confirmată de componenţa unor bogate şi bine articulate biblioteci umaniste, nu sunt totdeauna corect reflectate în istoria scrisului vechi românesc, traducerea unor scrieri şi îndeosebi vehicularea anumitor informaţii, precum acelea privind mitologia greco-latină, fiind influenţate sau cenzurate de către oficialităţile religioase ale vremii.

Circulaţia unor lexeme, precum *dumnezeu* si *dumnezeoaie*, sau a unor nume proprii în perioada vechiului nostru scris literar şi, mai ales, utilizarea şi semnificaţia acestora trebuie stabilite, în aceste condiţii, prin punerea în relaţie a unor informaţii cu caracter divers, cultura românească veche dovedindu-se a fi şi din acest punct de vedere un fenomen complex, nu totdeauna uşor de evaluat şi de interpretat.

Izvoare

Alexandria ilustrată de Năstase Negrule, coordonator Gabriela Dumitrescu. Editura Sapientia Principium Cognitio, Bucureşti, 2015.

Antim Ivireanul, *Opere*, ediţie Gabriel Ştrempel, Editura Minerva, Bucureşti, 1972.

Codicele Bratul, ediţie Alexandru Gafton, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 2003.

Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului şi Noului Testament, tipărită întâia oară la 1688, Editura Institutului Biblic şi de Misiune Ortodoxă a Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1988.

Cărţile populare în literatura română, I-II, ediţie Dan Simonescu şi Ion C. Chiţimia, Editura pentru Literatură, [Bucureşti], 1963.

Codicele Voroneţean, ediţie Mariana Costinescu, Editura Minerva, Bucureşti, 1981.

CORBEA, Teodor, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*, ediţie Alin-Mihai Gherman, Clusium, [Cluj-Napoca], 2001.

DOSOFTEI, *Parimiile preste an, Iaşi, 1683*, ediţie Mădălina Ungureanu, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 2012.

Foletul novel. Calendarul lui Constantin Vodă Brâncoveanu. 1693-1704, ediţie Emil Vîrtosu, Bucureşti, 1942.

[11] Transcriem citatul pe baza fragmentului reprodus de M. Gaster în *Chrestomathie română*, II, F.A. Bockhaus, Leipzig – Socecu & Co, Bucureşti, 1891, p. 38-42.

BDD-A24371 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 3.145.17.46 (2024-04-26 06:53:16 UTC)

GASTER, M., *Chrestomathie română*, I-II, F.A. Bockhaus, Leipzig – Socecu & Co, Bucureşti, 1891.
HERODOt, *Istorii*, ediţie Liviu Onu, Lucia Şapcaliu, Editura Minerva, Bucureşti, 1984.
MOXA, Mihail, *Cronica universală,* ediţie G. Mihăila, Editura Minerva, Bucureşti, 1989.
Noul Testament tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ştefan, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, 1988.
.

Lucrări de referinţă

Dicţionarul limbii române (DLR), serie nouă, tomul I, partea a 6-a , Litera *D. discord-dyke*, Editura Academiei Române, [Bucureşti], 2009.
Dicţionarul limbii române (DLR), serie nouă, tomul XIV, Litera *Z*, Editura Academiei Române, [Bucureşti], 2000.
ŞTREMPEL, Gabriel, *Catalogul manuscriselor româneşti, BAR. 1601-3100*, II, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1983.
TIKTIN, H., *Rumänisch-DeutschesWörterbuch,* I-III, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1986-1989.

BDD-A24371 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 3.145.17.46 (2024-04-26 06:53:16 UTC)